

Ανεπίσημη οικονομία: Κριτικές επισημάνσεις στις ποσοτικές προσεγγίσεις

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΛΩΛΟΣ

Εισαγωγή

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ για την ανεπίσημη οικονομία, που διεξάγεται τα τελευταία χρόνια στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, στρέφεται σε μεγάλο βαθμό γύρω από την εκτίμηση του μεγέθους της.¹ Ένα εντυπωσιακά μεγάλο τμήμα της βιβλιογραφίας αναφέρεται στις τεχνικές για την ποσοτική εκτίμηση του φαινομένου, χωρίς να δίνεται η απαραίτητη βαρύτητα στα ζητήματα ορισμού και ερμηνείας, καθώς και στις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις του. Αυτό συμβαίνει τόσο στις δημοσιεύσεις στον καθημερινό ή εβδομαδιαίο τύπο,² όσο και σε σημαντική μερίδα της «επίσημης», κυρίως αγγλοσαξωνικής, οικονομικής βιβλιογραφίας.

Οι λόγοι που έστρεψαν την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η διαπίστωση ότι σημαντικά τμήματα της οικονομικής δραστηριότητας δεν καταγράφονται και δεν αντανακλώνονται ικανοποιητικά από τις επίσημες στατιστικές. Έτσι, δημιουργούνται αμφιβολίες σχετικά με την ακρίβεια των πληροφοριών για την εξέλιξη της οικονομικής συγκυρίας και, κατ'επέκταση, σχετικά με τις αποφάσεις για την κατεύθυνση και το μέγεθος των απαραίτητων κυβερνητικών παρεμβάσεων.

Η μεγάλη ώθηση στην έρευνα, για την εκτίμηση του μεγέθους της ανεπίσημης οικονομίας στις αναπτυσσόμενες χώρες της Δύσης, ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του '70, μετά τη δημοσίευση ορισμένων άρθρων στην ΗΠΑ, τα οποία υπολόγιζαν ότι το μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας ξεπερνούσε το 10% του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος (ΑΕΠ).³ Η «φιλολογία» αυτή των ποσοτικών εκτιμήσεων γρήγορα διευρύνθηκε τόσο στις ΗΠΑ όσο και στις ευρωπαϊκές χώρες. Αν ανατρέξει κανείς σήμερα στην, ήδη εκτενή, σχετική διεθνή βιβλιογραφία, γρήγορα διαπιστώνει ότι οι ποσοτικές εκτιμήσεις για την ιχνηλάτηση της ανεπίσημης οικονομίας δεν εξαντλούν σε ευρηματικότητα τη φαντασία των ερευνητών.

Ομολογουμένως, είναι ελκυστικό και πολλές φορές συναρπαστικό να καταφέρει κανείς να μετρήσει την έκταση φαινομένων τα οποία έχουν τη χαρακτηριστική ιδιότητα να μην μπορούν να μετρηθούν επακριβώς. Θα λέγαμε ότι η εκτίμηση του μεγέθους της ανεπίσημης οικονο-

μίας προσδίδει μια αστυνομική χροιά στην προσπάθεια ανίχνευσής της, που έλκει τον ερευνητή. Είναι επίσης λογικό, στα πρώτα σημάδια ανάλογων αναζητήσεων και διερευνήσεων, να αφιερώνεται μεγάλο μέρος της προσπάθειας σε ποσοτικές μετρήσεις, αφού σε κάθε συζήτηση για την ανεπίσημη οικονομία πλανάται συνεχώς το ερώτημα της τάξης μεγέθους της.

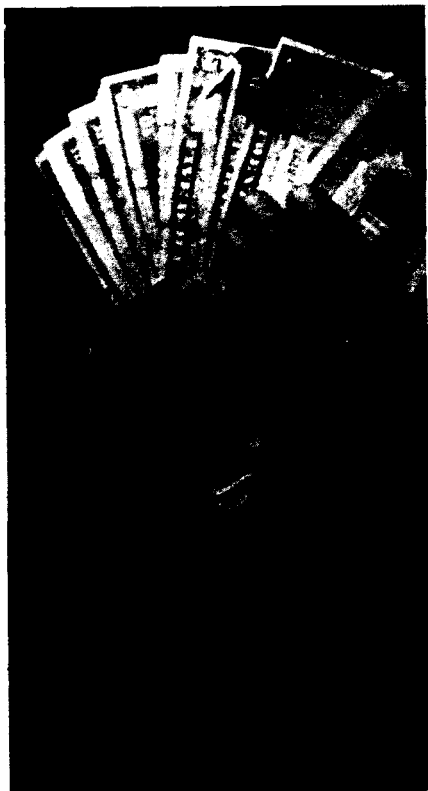
Στην παρούσα διερεύνηση κάνουμε μια σύντομη αναδρομή στις ποσοτικές προσεγγίσεις για την εκτίμηση του μεγέθους της ανεπίσημης οικονομίας και κατόπιν επιχειρούμε να επισημάνουμε με κριτικό τρόπο τα προβλήματα και τις αδυναμίες τους. Στη συνέχεια, αναδεικνύονται τα προβλήματα που δημιουργεί η ύπαρξη της ανεπίσημης οικονομίας στην οικονομική ανάλυση. Τέλος, εξετάζονται οι επιπτώσεις του ανεπίσημου τομέα στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής.

Τα χαρακτηριστικά των ποσοτικών προσεγγίσεων

Τα χαρακτηριστικά των κυριότερων ποσοτικών προσεγγίσεων της ανεπίσημης οικονομίας, στα οποία αναφερόμαστε συνοπτικά, αφορούν τον ορισμό του φαινομένου, τη μεθοδολογία ποσοτικής εκτίμησης καθώς και την ερμηνεία ή τις υιοθετούμενες «έμμεσες» υποθέσεις. Ωστόσο, η παρούσα διερεύνηση δεν σκοπεύει να προσθέσει μια ακόμη ανασκόπηση των διαφόρων προσεγγίσεων και μεθόδων εκτίμησης του μεγέθους της ανεπίσημης οικονομίας στις ήδη υπάρχουσες σχετικές μελέτες.⁴

Οι ποσοτικές προσεγγίσεις, σε μεγάλο βαθμό, συγκλίνουν σε μια έννοια της ανεπίσημης οικονομίας, που ορίζεται ως η οικονομική δραστηριότητα η οποία δημιουργεί εισοδήματα που δεν είναι δυνατόν να καταγραφούν από τις υπάρχουσες στατιστικές πηγές και μεθόδους που χρησιμοποιούνται για τον υπολογισμό των εισοδημάτων που συγκροτούν το ΑΕΠ. Ο ορισμός αυτός αναφέρεται αποκλειστικά στις αγοραίες δραστηριότητες και δεν περιλαμβάνει την οικιακή και την «αυτοεξυπηρετούμενη» οικονομία.⁵

Οι προσεγγίσεις αυτές υποθέτουν ότι το ζήτημα ανάγεται εν τέλει σε κάποιο πρόβλημα στατιστικών αποκλίσεων μετα-

ξύ πραγματικών και εμφανιζόμενων οικονομικών μεγεθών, που οφείλονται σε αδυναμίες καταγραφής και υπολογισμού των μεγεθών αυτών. Οι στατιστικές αποκλίσεις αφορούν ορισμένα οικονομικά μεγέθη στα οποία μπορεί να αντανάσσεται η ύπαρξη της ανεπίσημης οικονομίας, όπως η δαπάνη, το εισόδημα, ο βαθμός συμμετοχής του εργατικού δυναμικού, καθώς και νομισματικά μεγέθη. Πλην εξαιρέσεων, πέρα από την ανάλυση των στατιστικών αποκλίσεων, δεν εξετάζονται επεκρωώς οι αιτίες που δημιουργούν τις αποκλίσεις αυτές.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσπάθειες για ιχνηλάτηση της έκτασης της ανεπίσημης οικονομίας μέσω των αποκλίσεων που παρατηρούνται σε ορισμένα νομισματικά μεγέθη. Υποθέτουν δηλ. ότι οι ανεπίσημες συναλλαγές διενεργούνται κατά κανόνα σε μετρητό χρήμα, και για τον εντοπισμό της ανεπίσημης οικονομίας διερευνούν τις μεταβολές του μετρητού χρήματος σε σχέση με τις καταθέσεις. Οι πιο εκλεπτυσμένες από τις μεθόδους αυτές εκτιμούν εμπειρικές σχέσεις, που βασίζονται σε ρητά προσδιορισμένο θεωρητικό πλαίσιο, και από τις οποίες απορρέει το μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας. Όμως, το θεωρητικό πλαίσιο είναι κατά βάση δανεισμένο από τη θεωρία του χρήματος και ως εκ τούτου ελέγχεται, επειδή δεν ερμηνεύει την ανεπίσημη οικονομία, όπως υποτίθεται ότι κάνει, αλλά προσδιορίζει μάλλον τον τρόπο με τον οποίο ξοδεύεται το χρήμα.⁶ Αυτή η μέθοδος είναι ευρύτατα διαδεδομένη, όχι μόνο επειδή διακρίνεται για την απλότητά της, αλλά κυρίως επειδή εντάσσεται πλήρως στα πλαίσια της ποσοτικής οικονομικής ανάλυσης, γνώριμης μεθόδου αντιμετώπισης από την πλειοψηφία των οικονομολόγων.⁷ Γι' αυτό το λόγο, αποτελεί την πιο δημοφιλή μεθοδολογία ποσοτικής εκτίμησης της ανεπίσημης οικονομίας, η οποία όμως ταυτόχρονα χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό αναξιοπιστίας ως προς τα αποτελέσματα.⁸

Οι «έμμεσες» υποθέσεις ή ερμηνείες, που διαπερνούν το μεγαλύτερο μέρος των μελετών που επιδιώκουν την ποσοτική εκτίμηση της ανεπίσημης οικονομίας, θεωρούν ότι η παρουσία της είναι άμεσο αποτέλεσμα του αυξανόμενου φορολογικού βάρους και της διεύρυνσης των οικονομικών ρυθμίσεων, κυρίως από την πλευρά του κράτους.⁹ Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι οι υπάρχουσες ενδείξεις δεν μπορούν να στηρίξουν επαρκώς μια τέτοια αντιμετώπιση.

Κριτική των ποσοτικών προσεγγίσεων

Οι προσεγγίσεις στις οποίες αναφερθήκαμε παρουσιάζουν ορισμένες αδυναμίες και ελλείψεις. Το βασικό πρόβλημα αυτών των προσεγγίσεων της ανεπίσημης οικονομίας είναι ότι δεν αναγνωρίζεται ρητά η ύπαρξη του ανεπίσημου τομέα ως σχετικά αυτόνομο τομέα, με τη δική του συμπεριφορά, τα δικά του χαρακτηριστικά και κανόνες, αλλά γίνεται δεκτό ότι αυτός ετεροκαθορίζεται σε σχέση με κάποιες «μη κανονικές» συμπεριφορές της επίσημης οικονομίας. Επίσης, οι ορισμοί που χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση της έκτασης της ανεπίσημης οικονομίας συναρτώνται με τη μεθοδολογία ποσοτικής εκτίμησης και εμπεριέχουν στοιχεία ερμηνείας των φαινομένων τα οποία δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί.

Επιπλέον, έχει καθιερωθεί οι εκτιμήσεις των δραστηριοτήτων της ανεπίσημης οικονομίας να ανάγονται σε όρους ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος (ΑΕΠ), δηλ. η εκτίμηση της ανεπίσημης οικονομικής δραστηριότητας να αναφέρεται ως ποσοστό του ΑΕΠ. Αυτό απορρέει από το γεγονός ότι οι εκτιμήσεις αυτές ενδιαφέρουν για την άσκηση μακροοικονομικής πολιτικής. Επειδή οι εκτιμήσεις αυτές σχετίζονται με το γενικότερο μακροοικονομικό πλαίσιο, αναφέρονται αναγκαστικά σε γενικούς όρους και προσπαθούν να μετατρέψουν τα φαινόμενα αυτά σε ένα μονοδιάστατο δείκτη που

συναρτάται με το εθνικό εισόδημα. Με αυτό τον τρόπο γίνεται δυνατή η αποτίμηση της έκτασης της ανεπίσημης οικονομίας σε μια χώρα, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, καθώς και οι συγκρίσεις μεταξύ χωρών.

Ωστόσο, οι αναγωγές σε γενικούς όρους είναι ανεπαρκείς και συσκοτίζουν το ζήτημα, μπορεί δε να αποπροσανατολίσουν την όλη συζήτηση. Το γεγονός ότι οι ορισμοί αυτοί εμφανίζουν τα φαινόμενα αυτά σαν ένα ενιαίο και ομοιογενές μέγεθος, δημιουργεί αρκετά προβλήματα, γιατί με τον τρόπο αυτό αφαιρείται η κοινωνική τους διάσταση και παραγνωρίζονται οι πολλαπλές διαστάσεις και συνιστώσες τους. Με την αντιμετώπιση αυτή αποσιωπάται, για παράδειγμα, το γεγονός ότι μπορεί μεν η συνολική έκταση των φαινομένων αυτών να παραμένει διαχρονικά η ίδια, αλλά να μεταβάλλονται οι μορφές με τις οποίες εμφανίζονται. Αυτό συμβαίνει γιατί φαίνεται να αγνοούνται οι μεταβολές στις οικονομικές και κοινωνικές δομές και ειδικότερα οι μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο, το οποίο σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζει τι είναι επίσημο και τι ανεπίσημο, τυπικό ή άτυπο, νόμιμο ή παράνομο.

Ανάλογα προβλήματα αναφέρονται στις συγκρίσεις μεταξύ χωρών. Έτσι, η αδυναμία αναγνώρισης της πολυμορφίας των φαινομένων αυτών – φυσικό επακόλουθο του μεθοδολογικού πλαισίου, το οποίο δεν επιτρέπει τέτοιου είδους διακρίσεις – απογυμνώνει την ανάλυση και

κή αποτίμηση παραμένει πάντα στο μακροοικονομικό επίπεδο.

Συμπληρωματικά σημειώνουμε ότι, πέρα από τις προσεγγίσεις που ήδη αναφέρθηκαν, υπάρχουν βέβαια και ορισμένες άλλες στις οποίες, μαζί με την ποσοτική εκτίμηση, γίνεται προσπάθεια για

περιορίζει, αν δεν αφαιρεί, τη δυνατότητα διερεύνησης των αιτιών και ερμηνείας των φαινομένων. Ταυτόχρονα, τα μέτρα πολιτικής που προτείνονται δεν μπορούν να αγγίξουν την ουσία του προβλήματος, διότι αγνοούν τις διαφοροποιούμενες κοινωνικές και οικονομικές δομές.

Σε σχέση με τις προσεγγίσεις οι οποίες αναφέρονται ρητά σε συγκεκριμένους ερμηνευτικούς παράγοντες, όπως είναι η φορολογική επιβάρυνση στις νομοματικές μεθόδους, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσπάθειες ερευνητών¹¹ οι οποίοι αναγνωρίζουν την απλοϊκότητα της μεθοδολογίας αυτής και την αναγκαιότητα επεξεργασίας και διατύπωσης ενός σοβαρότερου θεωρητικού υπόβαθρου, πέρα από αυτό το οποίο υπαινίσσεται μια απλή στατιστική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου φορολογίας και των ιχνών της ανεπίσημης οικονομίας στα νομοματικά μεγέθη. Προς αυτή την κατεύθυνση, κάνουν μια διάκριση μεταξύ κινητρών και ευκαιριών της ανεπίσημης οικονομίας και καταλήγουν σε μια σειρά από παράγοντες τους οποίους θεωρούν ότι επηρεάζουν την ανεπίσημη οικονομική δραστηριότητα. Τέτοιοι παράγοντες είναι η επιβάρυνση της φορολογίας και της κοινωνικής ασφάλισης, η φορολογική συνειδηση, οι κρατικοί έλεγχοι και περιορισμοί, καθώς και διαβρωτικοί παράγοντες όπως οι συνθήκες στην αγορά εργασίας κ.λπ.¹² Η προσέγγιση αυτή δίνει τη δυνατότητα να εξεταστεί η διαχρονική εξέλιξη των φαινομένων αυτών, αλλά η ποσοτι-

τον εντοπισμό των αιτιών που ωθούν προς τις ανεπίσημες δραστηριότητες.¹³ Όμως, οι προσπάθειες αυτές αποτελούν την εξαίρεση μάλλον παρά τον κανόνα στη σχετική βιβλιογραφία.

Οι περισσότερες προσεγγίσεις χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη μιας αχρονικότητας στην ανάλυσή τους, ή η διαχρονικότητα της ανεπίσημης οικονομίας δεν αποτελεί το κυρίαρχο ζήτημα. Η αγνόηση της ιστορικής διάστασης και της διαχρονικής εξέλιξης των φαινομένων αυτών δημιουργεί την αίσθηση ότι ανέκυψαν ξαφνικά, εδώ και τώρα. Έτσι, οι εκτιμήσεις που προκύπτουν, λόγω και του συνήθως μεγάλου ύψους τους, παίζουν ένα ρόλο εκφοβιστικό και δημιουργούν την αίσθηση ότι απαιτούνται άμεσα και σκληρά μέτρα παρέμβασης. Θα επανέλθουμε σ' αυτό το θέμα παρακάτω.

Τέλος, το εύρος των αποκλίσεων στις εκτιμήσεις μεταξύ των διαφόρων μεθόδων είναι τέτοιο που δεν επιτρέπει την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων για την έκταση των φαινομένων. Τελικά, τα αποτελέσματα δεν διαφέρουν ουσιαστικά από κάποιες διαισθητικές εκτιμήσεις παρατηρητών, οι οποίοι με τη βοήθεια κάποιου υλικού ανεκδοτολογικού περιεχομένου «οσφραίνονται» την έκταση των ανεπίσημων δραστηριοτήτων. Αν κρίνουμε από τις αποκλίσεις στα αποτελέσματα των διαφόρων μελετών, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι αυτό που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι πως δεν μπο-

ρούμε να εκτιμήσουμε με ακρίβεια την έκταση του ανεπίσημου τομέα.¹⁴

Σχετικά με το ύψος των ποσοτικών εκτιμήσεων, παρατηρούμε ότι συχνά δίνεται μεγάλη έμφαση στις «υψηλές» εκτιμήσεις, οι οποίες εμφανίζονται τόσο στις αναφορές στον καθημερινό και εβδομαδιαίο τύπο όσο και στην πλειοψηφία των έγκυρων περιοδικών δημοσιευμάτων. Οι περισσότερες από τις εκτιμήσεις αυτές, επειδή στηρίζονται σε σαφή μεθοδολογία, εμφανίζουν μια μοναδικότητα, χωρίς να αφήνουν πολλά περιθώρια αμφισβητήσεων. Είναι όμως γεγονός ότι χαρακτηρίζονται από υψηλή δόση υποκειμενικότητας. Στο διάλογο για το μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις, οι οποίες ασυμμετρώθι δεν είναι και τόσο περιορισμένες, όπου σοβαρότερες εκτιμήσεις αποκτούν την ίδια βαρύτητα και χρησιμοποιούνται εναλλάξ με άλλες «διαισθητικές» εκτιμήσεις, ακόμη και σε καθαρώς επιστημονικά περιοδικά.¹⁵

Ορισμένα από τα προβλήματα των ποσοτικών προσεγγίσεων της ανεπίσημης οικονομίας, στα οποία αναφερθήκαμε, θίγονται στις ανασκοπήσεις της σχετικής βιβλιογραφίας (βλ. σημείωση 4). Όμως, οι ανασκοπήσεις αυτές παρουσιάζουν ορισμένες ελλείψεις και διακρίνονται από μια μονομέρεια. Με την επισήμανση αυτή δεν θέλουμε να υποβαθμίσουμε τη χρησιμότητα των ανασκοπήσεων αυτών και των ερευνών στις οποίες αναφέρονται. Άλλωστε όλοι μας συνηθίζουμε να αναφερόμαστε στη βιβλιογραφία που σχετίζεται περισσότερο με το δικό μας γνωστικό αντικείμενο και ερευνητικό πεδίο. Θέλουμε απλώς να τονίσουμε ότι υπάρχουν και άλλες πλευρές των φαινομένων αυτών, οι οποίες δεν «φωτίζονται» ικανοποιητικά από τις παραπάνω αναλύσεις, αν και μερικές φορές τις υπαινίσσονται.

Η βιβλιογραφία, στην οποία αναφέρονται οι παραπάνω ανασκοπήσεις, επικεντρώνεται κυρίως στην εμπειρία των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών της Δύσης, και μάλιστα μόνο από την πλευρά της διαχείρισης της ενεργούς ζήτησης. Οι αναλύσεις αυτές αναγνωρίζουν τη δημοσιονομική κρίση του μεταπολεμικού παρεμβατικού κράτους πρόνοιας και τα προβλήματα που δημιουργούνται στην άσκηση της μακροοικονομικής πολιτικής, η δε ανεπίσημη οικονομία προβάλλεται σαν εμπόδιο ανάπτυξης της οικονομίας. Αντανακλών επίσης την προβληματική της συζήτησης σχετικά με το υψηλό επίπεδο της φορολογίας και την έκταση και αναγκαιότητα των δημοσίων δαπανών. Ζητήματα τα οποία συνδέονται με τα προβλήματα διαχείρισης των ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα.

Όσον αφορά την ανάλυση της ανεπί-

σημης οικονομίας στην Ελλάδα, έχουμε την αίσθηση ότι πολλές από τις προσεγγίσεις αυτές έχουν δημιουργήσει αρκετές συγχύσεις και παρανοήσεις. Διότι, στην περίπτωση της Ελλάδας, τόσο οι οικονομικές και κοινωνικές δομές όσο και οι ιστορικές καταβολές, με κανένα τρόπο δεν ταυτίζονται με τις άλλες χώρες της Δύσης στις οποίες αναφέρεται η παραπάνω βιβλιογραφία.

Επίσης, οι ανασκοπήσεις αυτές παραλείπουν να αναφερθούν ρητά στην πλευρά της προσφοράς, δηλ. στις αλλαγές που συντελούνται κατά τη διαδικασία αναδιάρθρωσης της παραγωγής και στις επιπτώσεις τους στην αγορά εργασίας και στον ανεπίσημο τομέα της οικονομίας. Συγκεκριμένα, δεν αναφέρονται στο διευρυνόμενο τμήμα της σχετικής φιλολογίας που αφορά τις νέες μορφές ευέλικτων παραγωγικών διαδικασιών («διαχυμένη εκβιομηχάνιση», υπεργολαβίες, κατάτμηση της αγοράς εργασίας κ.λπ.).¹⁶ Προσεγγίσεις οι οποίες απορρέουν από την κρίση των κυρίαρχων μορφών οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, του φορντισμού και του ταιηλορισμού.

Μια άλλη παράλειψη των παραπάνω ανασκοπήσεων αφορά τη σχετική βιβλιογραφία που αναφέρεται στην εμπειρία της διερεύνησης της ανεπίσημης οικονομίας στις αναπτυσσόμενες χώρες, είτε με την έννοια των διύστικων θεωρήσεων (informal sector) είτε μέσα στο πλαίσιο της μικρο-εμπορευματικής παραγωγής.¹⁷ Στις αναλύσεις αυτές ο ανεπίσημος τομέας σχετίζεται περισσότερο με την υφιστάμενη γενικότερη ανεπάρκεια παρά με τη φορολογική επιβάρυνση και τη διεύρυνση των κρατικών περιορισμών, όπως στην περίπτωση των αναπτυσσόμενων χωρών. Η ανεπάρκεια αυτή προκύπτει από ευρείας κλίμακας διαφθορά, δωροδοκία και παράκαμψη της νομιμότητας: Ας σημειωθεί ότι οι αναλύσεις αυτές εμφανίζουν ενδεχομένως ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με την ελληνική μεταπολεμική εμπειρία.

Οι επιπτώσεις στην ποσοτική οικονομική ανάλυση

Παρ' όλο που δεν είναι καθόλου σαφής η έκταση της ανεπίσημης οικονομίας, η διαπίστωση ότι ενδεχομένως σημαντικά τμήματα της οικονομικής δραστηριότητας δεν καταγράφονται ή δεν απεικονίζονται ικανοποιητικά στις επίσημες στατιστικές (π.χ. στους Εθνικούς Λογαριασμούς), δημιούργησε και συνεχίζει να δημιουργεί μια αμηχανία στους οικονομολόγους σχετικά με την αξιοπιστία των συμβατικών στατιστικών δεδομένων.

Μια σημαντική απόκλιση των μετρουμένων από τα πραγματικά δεδομένα θα

έθετε σε αμφισβήτηση τα θεμέλια του οικοδομήματος της ποσοτικής οικονομικής ανάλυσης, η οποία στηρίζεται ακριβώς στην αξιοπιστία των στατιστικών δεδομένων και στις τεχνικές ανάλυσης και επεξεργασίας των δεδομένων αυτών. Όπως είναι γνωστό, η ποσοτική ανάλυση αναφέρεται, κατά κύριο λόγο, σε εκτιμήσεις ορισμένων σχέσεων-συναρτήσεων (παλινδρομήσεις), οι οποίες ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των οικονομικών μεγεθών. Τα στατιστικά δεδομένα δεν παίζουν μόνο πρωτεύοντα ρόλο, αλλά αποτελούν την ουσία αυτής της ανάλυσης. Η φερεγγυότητα των αποτελεσμάτων βασίζεται, πέρα από την αξιοπιστία των δεδομένων, και σε λεπτές υποθέσεις για τη στατιστική συμπεριφορά των μεγεθών αυτών.

Η διαπίστωση των αποκλίσεων αυτών μεταξύ των μεγεθών, λόγω της παρουσίας του ανεπίσημου τομέα, θέτει σε αμφισβήτηση ολόκληρη, τελικά, την ποσοτική προσέγγιση της οικονομικής επιστήμης, η οποία προσπαθεί να αφαιρέσει την υποκειμενική διάσταση στην ανάλυση των φαινομένων και να καταλήξει σε συμπεράσματα στα οποία προσάπτεται ισχυρή δόση αντικειμενικότητας. Επιπλέον, ενώ τα αποτελέσματα των απλών στατιστικών συσχετίσεων είναι ενδεικτικά μεν αλλά πάντως χρήσιμα, η αναγνώριση «μη μετρούμενης» οικονομικής δραστηριότητας αφαιρεί την ουσία και το περιεχόμενο από τις πιο εκλεπτυσμένες τεχνικές μεθόδους ανάλυσης των οικονομικών φαινομένων. Διότι, αν οι αποκλίσεις μεταξύ του πραγματικού και του καταγραφόμενου εθνικού εισοδήματος είναι της τάξεως από 10 έως 30%, όπως πολλές φορές υποστηρίζεται, μια απλή στατιστική συσχέτιση δεν είναι λιγότερο ικανοποιητική από μια πιο εκλεπτυσμένη μέθοδο εκτίμησης η οποία χρησιμοποιεί πιο περίπλοκες επεξεργασίες. Κατά συνέπεια, οι περίπλοκες τεχνικές που προσπαθούν να απαλείψουν τυχόν σφάλματα των απλών εκτιμήσεων, καθίστανται άνευ ουσιαστικού αντικειμένου. Χαρακτηριστική είναι η αντιφατικότητα που εμφανίζεται στο διάλογο του έγκυρου περιοδικού *Staff Papers* του International Monetary Fund (1986, τόμος 33). Ενώ θεωρούνται δεδομένες οι σημαντικές στρεβλώσεις στα οικονομικά δεδομένα, προωθείται ένας διάλογος για τη βελτίωση των μεθόδων ανίχνευσης της ανεπίσημης οικονομίας, οι οποίες στηρίζονται ακριβώς στα δεδομένα αυτά.

Επιπτώσεις στην οικονομική πολιτική

Έχει πολλές φορές υποστηριχτεί ότι η ύπαρξη της ανεπίσημης οικονομικής δρα-

στηριότητας δημιουργεί προβλήματα στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής. Ορισμένες μάλιστα ακραίες απόψεις¹⁸ θεωρούν ότι οι οικονομικές επιδόσεις, όπως καταγράφονται από τους γενικούς αποδεκτούς δείκτες, δεν αντανακλούν καν την πραγματικότητα, για να καταλήξουν ότι οικονομική κρίση στην ουσία δεν υπάρχει, στην έκταση τουλάχιστον που υποθέτουμε, αλλά είναι απλώς ζήτημα κακής απεικόνισης των δεικτών.

Βεβαίως, κατ' αρχήν δεχόμαστε ότι με την ύπαρξη του ανεπίσημου τομέα, που δεν εμφανίζεται στις επίσημες στατιστικές, τίθεται ένα ζήτημα αξιοπιστίας των επίσημων στατιστικών δεδομένων, με ανάλογες επιπτώσεις στην οικονομική ανάλυση και πολιτική. Γιατί είναι φυσικό όταν τα μηνύματα για τις εξελίξεις είναι λανθασμένα, οι αποφάσεις που στηρίζονται σε αυτά μπορεί να είναι εξίσου λανθασμένες και συνεπώς αναποτελεσματικές. Όμως, να αποδίδεται η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών σε στατιστικές ψευδαισθήσεις από λανθασμένη πληροφόρηση και να ανακρίεται τελικά η ύπαρξη της, αφ' ενός, είναι απλοϊκό, αφ' ετέρου, δεν δικαιολογείται ούτε από τις υπάρχουσες ενδείξεις για το μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας.

Πέρα όμως από αυτές τις γενικές διαπιστώσεις, υπάρχουν ορισμένα επιχειρήματα που αποδυναμώνουν σε μεγάλο βαθμό την άποψη ότι η ύπαρξη του ανεπίσημου τομέα καθιστά ανενεργό κάθε μέτρο οικονομικής πολιτικής. Αυτό συμβαίνει γιατί οι αντιδράσεις της οικονομίας στην κατεύθυνση και στα μέτρα της οικονομικής πολιτικής δεν είναι σύμμετρες. Στην περίπτωση που ακολουθείται μια επεκτατική οικονομική πολιτική, δηλ. μια πολιτική ώθησης της ζήτησης και διεύρυνσης της οικονομικής δραστηριότητας, δεν διακυβεύεται η επιτυχία της από την ύπαρξη ενός τομέα ο οποίος δεν καταγράφεται. Στην περίπτωση όμως, που επιλέγεται μια περιοριστική πολιτική, δηλ. μια πολιτική μείωσης της ζήτησης και των εισοδημάτων, η ύπαρξη ενός τομέα ο οποίος δεν καταγράφεται και κυρίως δεν ελέγχεται, δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στην άσκηση και εφαρμογή της πολιτικής αυτής. Υπενθυμίζουμε ότι ένα χαρακτηριστικό του ανεπίσημου τομέα είναι ότι ο δραστηριότητες του υπόκεινται λιγότερο σε κυβερνητικό έλεγχο από τις αντίστοιχες δραστηριότητες της επίσημης οικονομίας, είτε γιατί δεν υπάγονται στο πεδίο της νόμιμης-τυπικής δικαιοδοσίας των αρχών, είτε γιατί διαφεύγουν από τον έλεγχο-μέτρηση εξαιτίας εθνικολογιστικών συμβατικότητων.

Η διεύρυνση της συζήτησης και η ώθηση στην έρευνα της ανεπίσημης οικονομίας, στις σημερινές συνθήκες συνεχι-

ζόμενης οικονομικής κρίσης, σχετίζεται άμεσα με τη στροφή των περισσότερων κυβερνήσεων, διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα, με αποφάσεις για τη λήψη μέτρων περιοριστικής οικονομικής πολιτικής. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, ο ανεπίσημος τομέας δημιούργησε πρόοφια εμπόδια στην εφαρμογή του «σταθεροποιητικού προγράμματος».¹⁹ Όμως κανένα πρόβλημα δεν ανέκυπτε κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60, κατά την εφαρμογή μιας επεκτατικής οικονομικής πολιτικής, παρά την ύπαρξη, σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση, του ανεπίσημου τομέα και ανεξάρτητα από τη σύνθεσή του.

Δεν θα υπεισέλθουμε στα ζητήματα αυτά στην παρούσα διερεύνηση. Όμως, θέλουμε να κάνουμε δύο σύντομες αλλά ενδεικτικές παρατηρήσεις, σχετικά με την έκταση των ανεπίσημων μορφών οικονομίας στη χώρα μας κατά τη διάρκεια προηγούμενων περιόδων. Θεωρούμε ότι οι παρατηρήσεις αυτές είναι χρήσιμες, γιατί πολλές φορές στο διάλογο για την ανεπίσημη οικονομία στην Ελλάδα γίνον-

ται παραλληλισμοί με την κατάσταση στις χώρες της Δύσης, ενώ δεν γίνεται αναφορά στη διαχρονική εξέλιξη των φαινομένων στη χώρα μας.

Με τη μορφή ανεκδοτολογίας μάλλον παρά συστηματικότερης ανάλυσης, τελευταία, έχει διατυπωθεί πολλές φορές η εκτίμηση για το σοβαρό μέγεθος ανεπίσημων δραστηριοτήτων, οι οποίες αντανάκλωνται στις δαπάνες ορισμένων νοικοκυριών. Αναφέρεται συχνά ότι η παρουσία σήμερα πληθώρας αλλοδαπών οικιακών βοηθών αποτελεί ασφαλή ένδειξη της ύπαρξης υψηλότερων εισοδημάτων από τα επίσημως δηλούμενα. Σε αυτή την περίπτωση, όμως, φαίνεται να αγνοείται το γεγονός του πλήθους των οικιακών βοηθών οι οποίες, κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, συνέρρεαν στα αστικά κέντρα, όχι από το εξωτερικό, αλλά από την ελληνική επαρχία. Εναργή απόδειξη της έκτασης του φαινομένου αποτελούν τα «δωμάτια υπηρεσίας» που υπάρχουν ακόμη σε όλα τα παλιά, πάνω από 100 τ.μ., διαμερίσματα της Αθήνας. Πολλές φορές, επίσης, αναφέρονται τα διαφεύ-

γοντα της φορολογίας εισοδήματα των οδηγών ταξί, από τις σημερινές διπλές ή πολλαπλές μισθώσεις, ενώ φαίνεται να αγνοείται η ύπαρξη των συμπαθών «πειρατικών» ή κατ' άλλους «ντολμούς», της δεκαετίας του '50 και του '60. Τα δύο αυτά παραδείγματα δείχνουν ότι οι εκφάνσεις με τις οποίες εμφανίζεται η ανεπίσημη δραστηριότητα διαχρονικά δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι μεταβάλλεται το μερίδιό της σε σχέση με την επίσημη δραστηριότητα.

Τέλος, δεν πρέπει ακόμη να μας διαφεύγει ότι η οικονομική ανάπτυξη, κυρίως κατά τη πρώτη μεταπολεμική περίοδο και μέσα σε μετεμφυλιακό κλίμα, στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό στις ανεπίσημες μορφές οικονομικής δραστηριότητας. Και αυτό συνέβαινε είτε λόγω της αδυναμίας εύρεσης επίσημης εργασίας από τους ηττημένους του Εμφυλίου, είτε λόγω της αδυναμίας ή της συνειδητής άρνησης του κράτους να προσφέρει επίσημη απασχόληση. □

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Προτείνουμε τον όρο «ανεπίσημη οικονομία» σε αντιδιαστολή με τον περισσότερο χρησιμοποιημένο όρο «παραοικονομία», ως απαλλαγμένο από αξιολογικές κρίσεις και αρνητικές φορτίσεις. Στην παρούσα ανάλυση δεν θα υπεισέλθουμε σε ζητήματα ορισμού του φαινομένου, παρ' όλο που θεωρούμε ότι υπάρχουν σοβαρές ασάφειες και χρειάζονται αρκετές διευκρινίσεις.
2. Βλ. μεταξύ άλλων, «The Shadow Economy: Grossly Deceptive Product», *The Economist*, 19 Σεπτ. 1987.
3. Βλ. Gutman, P.M. (1977), «The Subterranean Economy», *Financial Analysis Journal*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος, και Feige, E.L. (1979), «The Other Economy: How Big is the Irregular Economy?», *Challenge*, Vol. 22, No 5.
4. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει, μεταξύ άλλων, στους:
Carter, M. (1984), «Issues in the Hidden Economy – A Survey», *Economic Record*.
Frey, B.S. και Pommerehne, W.W. (1984), «The Hidden Economy: State and Prospects for Measurement», *Review of Income and Wealth*, Vol. 30, No 1.
Παυλόπουλο, Π. (1987), *Η παραοικονομία στην Ελλάδα: Μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση*, IOBE, Αθήνα.
Βαβούρα, Γ. και Κούτρη, Α. (1988), «Παραοικονομία: Θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση. Μέρος Α: Έννοια, αίτια και μέθοδοι μέτρησης της παραοικονομίας», *Τεύχη πολιτικής οικονομίας*, No 3.
Και για την περίπτωση της Ελλάδας στο: Δερμενάκης, Π. (1987), «Παραοικονομία: Μέγεθος και μορφές εμφάνισης στην Ελλάδα», *Οικονομικό Δελτίο Εμπορικής Τράπεζας*, No 134.
5. Ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι υπάρχει εν γένει ανάγκη καλύτερης καταγραφής των οικονομικών μεγεθών και δίνουν έναν ορισμό αρκετά ευρύ, ο οποίος περιλαμβάνει όλες τις οικονομικές δραστηριότητες, ακόμη και αυτές που εξ ορισμού αποκλείονται από τους υπολογισμούς για το ΑΕΠ.
Βλ. Feige, E.L., (1985), «The Meaning of the Underground Economy and the Full Compliance Deficit», στο Gaertner, W. και Wenig, A. (ed.), *The Economics of the Shadow Economy*, Springer, Heidelberg.
6. Η μέθοδος αυτή εφαρμόστηκε για πρώτη φορά από τον Tanzi, V. (1980), «The Underground Economy in the United States: Estimates and Implications», *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, No 135, ο οποίος στηρίχτηκε στην ανάλυση ζήτησης χρήματος του Cagan, P. (1958), «The Demand for Currency Relative to the Total Money Supply», *Journal of Political Economy*.
7. Ορισμένες προσπάθειες εκτίμησης του μεγέθους της «παραοικονομίας» στην Ελλάδα με τη μέθοδο αυτή, οδήγησαν σε διαφορετικά αποτελέσματα σε σχέση με τα αποτελέσματα άλλων χωρών. Συγκριόμενα, ο Παυλόπουλος (1987), ό.π., Κεφ. 6, κάνοντας μεταφορά του μοντέλου του Tanzi δεν μπόρεσε να βρει σημαντική συσχέτιση μεταξύ του λόγου μετρητού χρήματος προς μετρητό χρήμα και καταθέσεις (C/M2) και της φορολογικής επιβάρυνσης.
Επίσης, δική μας παλιότερη προσπάθεια για την εκτίμηση της «παραοικονομίας», κατ' αναλογία με την προσέγγιση των Isachsen, A., Klovland, J. και Strom, S. (1982), στο Tanzi, V. (ed.), *The Underground Economy in the United States and Abroad*, Lexington Books, Mass., οδήγησε σε στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της ζήτησης χρήματος και της φορολογικής επιβάρυνσης, αλλά κατέληξε σε μειωμένο μέγεθος «παραοικονομίας» τα τελευταία χρόνια σε σχέση με το τέλος της δεκαετίας του '60. Η διερεύνηση αναφερόταν στην περίοδο 1958-84.
8. Για παράδειγμα ο Blades, D. (1982), «The Hidden Economy and the National Accounts», *OECD Economic Outlook: Occasional Studies*, Paris, παρατηρεί ότι η μέθοδος αυτή δεν μας λέει τίποτα για την κρυφή δραστηριότητα στις ΗΠΑ, λόγω του διεθνούς ρόλου του δολαρίου το οποίο χρησιμεύει σαν μέσο ανταλλαγής σε πολλές χώρες.
9. Βλ. Macaffe, K. (1980), «A Glimpse of the Hidden Economy in the National Accounts in the United Kingdom», *Economic Trends*, No 316 και Tanzi (1980), ό.π.
10. Feige, E.L., (1980), *A New Perspective on Macroeconomic Phenomena. The Theory and Measurement of the Unobserved Sector of the United States Economy: Causes, Consequences and Implications*, (mimeo), αναφέρεται από τον Carter. (1984), ό.π., σελ. 211.
11. Βλ. Frey, B.S., και Weck-Hanneman, H. (1984), «The Hidden Economy as an Unobserved Variable», *European Economic Review*. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ερμηνευτικοί παράγοντες αυτών των μελετών αποτελούν και τη βασική ερμηνευτική θεωρία της ανεπίσημης οικονομίας, όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία (βλ. σημείωση 4). Ωστόσο, το πλαίσιο αυτό δεν χρησιμοποιείται ευρέως στις ποσοτικές προσεγγίσεις.
12. Προσπάθεια εφαρμογής του μοντέλου του Frey στην ελληνική πραγματικότητα από τον Ε. Βολουδάκη (1988), εισήγηση σε ειδικό σεμινάριο στην Πάντειο, 31 Μαρτίου, οδήγησε σε χαμηλότερο μέγεθος της παραοικονομίας στη δεκαετία του '80, σε σχέση με το 1962, έτος βάσης για τις εκτιμήσεις.
13. Βλ. Dilnot, A. και Morris, C.N., (1982), «What Do We Know about the Black Economy in the United Kingdom?», στο Tanzi, V. (ed.), *The Underground Economy in the United States and Abroad*, Lexington Books, Mass.
14. Βλ. μεταξύ άλλων, τα συμπεράσματα των Smith, S. και Wied-Nebbeling, S. (1986), *The Shadow Economy in Britain and Germany*, Anglo-German Foundation, London.
15. Βλ. τις μαρτυρίες που αναφέρει ο Pestieau, P. (1985), «Belgium's Irregular Economy», στο Gaertner, W. και Wenig, A., (ed.), *The Economics of the Shadow Economy*, Springer, Heidelberg, για την περίπτωση του Βελγίου. Είναι περιττό να υπενθυμίσουμε ότι η «θρυλική» πλέον, μάλλον διαισθητική, εκτίμηση για το 30% του ΑΕΠ στην περίπτωση της Ελλάδας κάνει συχνά την εμφάνισή της σε έγκυρες δημοσιεύσεις.
16. Βλ. μεταξύ άλλων, Clutterbuck, R. (εκδ.), (1985), *New Patterns of Work*, Gower, London και OECD (1986), *Flexibility in the Labour Market: The Current Debate*, Paris.
17. Βλ. μεταξύ άλλων, The Urban Informal Sector: Critical Perspectives (1978), Special Issue, *World Development*, Vol. 6 και Sethuraman, S.V., (εκδ.), *The Urban Informal Sector in Developing Countries*, ILO, Geneva.
18. Βλ. Gutmann, P.M., (1979), «The Other Economy: Statistical Illusions, Mistaken Policies», *Challenge*, Vol. 22, No 5, και Feige (1979) ό.π..
Για μια κριτική, βλ. Denison, F.E. (1982), «Is U.S. Growth Understated Because of the Underground Economy? Employment Ratios Suggest Not», *Review of Income and Wealth*, No 28.
19. Σπράος, Γ. (1988), «Η πρόσφατη ελληνική εμπειρία από το σταθεροποιητικό πρόγραμμα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 21 Ιουλίου.